

The Neighborhood Policy and Multilateral Geo-Economic Order-Building: The Case of the Islamic Republic of Iran and the Eurasian Economic Union

Amir Abbasi Khoshkar

PhD in International Relations, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: khoshkar1392@yahoo.com

Abstract

Geo-economic order-building, as one of the fundamental pillars of strategic order formation in West Asia, has increasingly become a central orientation of the Islamic Republic of Iran's regional foreign policy, playing a stabilizing economic role in its peripheries. The neighborhood policy, grounded in economic diplomacy within the geo-economic cluster of Central Asia and the Caucasus, has provided Iran with a commercial breathing space through its accession to the Eurasian Economic Union (EAEU). The export of consumer and capital goods to this region in order to strengthen non-oil exports and generate foreign exchange has been among the primary objectives of joining the Union. This study addresses the research question: *What are the opportunities and challenges facing Iran's membership in the Eurasian Economic Union for geo-economic influence and participation in Central Asia and the Caucasus?* The hypothesis suggests that the main opportunities lie in expanding export markets and enhancing geo-energy convergence with member states, while the major challenges include the lack of economic complementarity among members and competition in energy exports. The research adopts a descriptive-explanatory method.

Keywords: Eurasian Economic Union, Neighborhood Policy, Economic Diplomacy, Economic Multilateralism, Geo-Economic Order Building, Export Development, Central Asia and Caucasus

راهبرد سیاست همسایگی و نظم سازی ژئواکونومیکي چندجانبه؛ جمهوری اسلامی ایران و اتحادیه اقتصادی اوراسیا

امیر عباسی خوشکار

دانش آموخته دکتری روابط بین الملل دانشگاه تهران، تهران، ایران

Email: khoshkar1392@yahoo.com

چکیده

نظم سازی ژئواکونومیکي به عنوان یکی از پایه های اصلی نظم سازی راهبردی در سطح منطقه غرب آسیا و ایفای نقش ثبات سازی اقتصادی در مناطق پیرامونی به یکی از جهت گیری های اصلی سیاست خارجی منطقه ای جمهوری اسلامی ایران تبدیل شده است. سیاست همسایگی بر مبنای دیپلماسی اقتصادی در خوشه ژئواکونومیکي آسیای مرکزی و قفقاز فضای تنفس تجاری مناسبی را در قالب عضویت در اتحادیه اقتصادی اوراسیا فراهم ساخته است. صادرات کالاها و خدمات مصرفی و سرمایه های به این منطقه جهت تقویت صادرات و ارزآوری از جمله اهداف پیوستن به اتحادیه مذکور هستند. سؤال پژوهش حاضر این بوده که «فرصت ها و چالش های پیش روی عضویت ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا جهت تأثیر گذاری و مشارکت ژئواکونومیکي در آسیای مرکزی و قفقاز چیست؟» همچنین این فرضیه در پاسخ مطرح شده است که فرصت گسترش بازارهای صادراتی و تقویت همگرایی ژئوانرژي با اعضای اتحادیه مهم ترین فرصت ها و عدم مکمل بودن اقتصادهای اعضا و وجود رقابت در صادرات انرژی از جمله چالش های پیش روی جمهوری اسلامی ایران در بازارهای اتحادیه اقتصادی اوراسیا است. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی- تبیینی بوده است.

کلیدواژه ها: اتحادیه اقتصادی اوراسیا، سیاست همسایگی، دیپلماسی اقتصادی، چندجانبه گرایی اقتصادی، نظم سازی ژئواکونومیکي، توسعه صادرات، آسیای مرکزی و قفقاز.

مقدمه

رقابت قدرت‌های منطقه‌ای برای حضور در روندهای منطقه‌ای و سهم‌خواهی آن‌ها از روند موجود در عرصه‌های مختلف، سبب افزایش اهمیت حوزه‌های متنوع جدید رقابت‌های منطقه‌ای شده است. حوزه رقابت‌های اقتصادی و شرکت در نظم‌سازی‌های اقتصادی منطقه‌ای، عرصه‌ای است که قدرت‌های منطقه‌ای در آن اقدام به وزن‌کشی و رقابت‌های راهبردی با سایر مدعیان می‌کنند. منطقه غرب آسیا یکی از مناطق محل رقابت قدرت‌های منطقه‌ای در حوزه‌های مختلف بوده است و جمهوری اسلامی ایران که به‌عنوان قدرتی منطقه‌ای در حوزه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی به رقابت و همکاری با سایر دولت‌ها پرداخته، همواره به دنبال تأثیرگذاری بر جریان‌های منطقه و تقویت قدرت ملی و مقابله با قدرت‌های مداخله‌گر بوده است.

تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا علیه قدرت‌گیری منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران با هدف ممانعت از ایفای نقش مثبت منطقه‌ای این کشور سبب شده است تا تقویت پیوندهای اقتصادی منطقه‌ای و شرکت در ترتیبات اقتصادی در مناطق پیرامونی برای جمهوری اسلامی ایران در مقایسه با دهه‌های پیش، از اهمیت بیشتری برخوردار باشد. حضور در بازارهای منطقه‌ای و تقویت صادرات کالاهای غیرنفتی و خدمات فنی در قالب دیپلماسی اقتصادی منطقه‌ای در دستور کار نخبگان حاکمیتی قرار گرفته و به همین دلیل در دولت سیزدهم به تقویت پیوندهای اقتصادی فرامنطقه‌ای با هدف رهایی از بند نظام تحریم‌ها و گسترش بازارهای واردات و صادرات در قالب راهبرد همسایگی به‌صورت جدی‌تری توجه شده است.

«اتحادیه اقتصادی اوراسیا» یکی از سازه‌های اقتصادی چندجانبه در منطقه آسیای مرکزی و قفقاز است که با محوریت روسیه به دنبال تقویت همگرایی‌های تجاری و مالی درون منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای است. بازارهای مصرفی جغرافیای اتحادیه اقتصادی اوراسیا و ثروت‌های نفتی و گازی اعضای اتحادیه فرصت ژئواکونومیکی مناسبی هستند که جمهوری اسلامی ایران در چند سال اخیر به آن‌ها چشم دوخته است. پژوهش حاضر به دنبال بررسی و تبیین چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌روی بهره‌برداری جمهوری اسلامی ایران از ظرفیت همکاری‌های تجاری با اتحادیه اقتصادی با استفاده از رویکرد مفهومی سیاست همسایگی است؛ با این پرسش پژوهشی که «فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی عضویت ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا جهت تأثیرگذاری و مشارکت ژئواکونومیکی در آسیای مرکزی و قفقاز چیست؟» در پاسخ به این سؤال فرضیه مطرح این است که فرصت گسترش بازارهای صادراتی و تقویت همگرایی ژئوانرژی با اعضای

اتحادیه مهم‌ترین فرصت‌ها و عدم مکمل بودن اقتصادهای اعضا و وجود رقابت در صادرات انرژی از جمله چالش‌های پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران در بازارهای اتحادیه اقتصادی اوراسیا است. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی-تبیینی است.

۱. الگوی مفهومی پژوهش

۱-۱. تحول در ساخت قدرت در نظم‌های منطقه‌ای و جهانی

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، چند سطحی و چندلایه شدن ساخت قدرت در نظم نوین جدید جهانی و ساخت‌های قدرت در مناطق راهبردی نزد محققان روابط بین‌الملل مورد بررسی و تبیین نظری و عملیاتی قرار گرفت. هم‌وزن شدن متغیر اقتصاد در کنار متغیر قدرت نظامی یکی از نتایج چرخش پارادایمی در نظریه‌پردازی دوره پساجنگ سرد بود. پس از فروپاشی اتحاد شوروی «ادوارد لوتواک» در عین مخالفت با استدلال و استنتاج سخن «فوکویاما» مبنی بر برتری اقتصاد در نظم نوین جهانی، یک سال پس از انتشار نظریه او، وارد بحثی در مجله «منافع ملی» شد که بیان می‌داشت فروکش کردن جنگ سرد در خود نشان از جابه‌جایی سیاست جهانی از ژئوپلیتیک به مباحث ژئواکونومیکی دارد. او ادعا کرد اکنون (دوران پس از جنگ سرد) همه بر این مسئله توافق دارند که روش‌های تجارت در حال جایگزینی با روش‌های نظامی در سیاست بین‌الملل هستند (Tuathail, Dalby and Routledge, 2003, p. 107).

در سطح تبیین روندهای منطقه‌ای، با توجه به تشدید منازعات منطقه‌ای و ظهور قدرت‌های اقتصادی شرق آسیا، متغیر اقتصاد از اهمیت فراوانی در تحلیل میانی برخوردار شده است. ظهور قدرت اقتصادی ببرهای آسیایی و رقابت‌های اقتصادی بر سر کسب سهم از تجارت جهانی و منطقه‌ای و همچنین شکل‌گیری اتحادیه‌ها و توافقات اقتصادی منطقه‌ای نشان‌دهنده آغاز روندهای چندلایه در افزایش پیچیدگی روابط بازیگران دولتی در نظم‌های منطقه‌ای و جهانی است (Boran, 2020, p.6). پیچیده‌تر شدن ساخت قدرت و درهم‌تنیدگی منابع اقتصادی و نظامی قدرت با یکدیگر سبب توسعه مفهوم «نظم‌سازی ژئواکونومیکی منطقه‌ای» شده است.

۱-۲. دولت‌ها و نظم‌سازی در روندهای نوظهور

چند سطحی شدن نظم‌های منطقه‌ای یکی از مهم‌ترین نتایج شکل‌گیری روندهای نوظهور نظم‌ساز است. سه سطح نظم ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر سازنده نظم راهبردی مناطق هستند. نظم ژئواکونومیکی یکی از مهم‌ترین سطوح چندگانه نظم

منطقه‌ای است که توسط دولت‌ها به‌عنوان مهم‌ترین بازیگران نظم‌ساز مورد مداخله و تأثیرگذاری همه‌جانبه قرار گرفته است. دولت‌ها با تأثیرگذاری بر سازه‌های ژئواکونومیک‌ی مناطق تحت نفوذ به دنبال تأمین منافع اقتصادی و تحت تأثیر قرار دادن رفتار سایر رقبای راهبردی هستند (Bader, 2020, p.2). در متون مطالعات منطقه‌ای «ژئواکونومیک» عبارت است از مطالعه اثرگذاری عوامل یا زیربناهای اقتصادی در محیط کشوری، منطقه‌ای یا جهانی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اثرگذاری این عوامل در ساختار شکل‌دهنده ژئوپلیتیک منطقه‌ای و جهانی (Mojtahed-Zadeh, 2003, p. 130). واژه جدید ژئواکونومی به مفهوم ترکیب منطق جنگ با روش‌های تجاری یا همان طوری که «کلوزویتس» نوشته است منطق جنگ در دستور زبان تجارت است. بنیان اصلی ژئواکونومیک استدلالی است که ادوارد لوتواک ارائه کرده است. او از آمدن نظم جدید بین‌المللی در دهه ۱۹۹۰ خبر داده که در آن ابزار اقتصادی جایگزین هدف‌های نظامی می‌شوند؛ به‌عنوان وسیله‌ای اصلی که دولت‌ها برای تثبیت قدرت و شخصیت وجودی‌شان در صحنه بین‌المللی به آن تأکید می‌کنند و این ماهیت ژئواکونومیک است (Ezati, 2002, p. 107).

۳-۱. راهبرد سیاست همسایگی و نظم‌سازی ژئواکونومیک

نظم‌سازی ژئواکونومیک یکی از پایه‌های راهبرد منطقه‌ای قدرت‌های منطقه‌ای برای تقویت و تثبیت نقش‌آفرینی مؤثرتر و پایدارتر در مناسبات منطقه‌ای است. راهبرد سیاست همسایگی با بهره‌گیری از ابزار دیپلماسی اقتصادی مهم‌ترین عامل جهت‌دهنده به تلاش‌های دولت‌ها در فرایند ایفای نقش نظم‌ساز و تصمیم‌ساز سازه ژئواکونومی منطقه‌ای است. چندجانبه‌گرایی نهادی درون منطقه‌ای و چندجانبه‌گرایی اقتصادی فرامنطقه‌ای از جمله فضاهایی هستند که دولت‌ها با خلق و تقویت آن‌ها به دنبال مشارکت در معماری نظم ژئواکونومیک‌ی مناطق هستند. در دو دهه اخیر عضویت در ترتیبات تجاری منطقه‌ای به یکی از ابزارهای اصلی دیپلماسی تجاری تبدیل شده است. تا سپتامبر ۲۰۱۹ بیش از ۴۸۱ توافق‌نامه تجارت منطقه‌ای (دوجانبه و چندجانبه) به سازمان تجارت جهانی اعلام شده بود (Elahi and et al, 2020, p.30).

در قالب گسترش مناسبات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای انعقاد موافقت‌نامه‌های تجاری یکی از ستون‌های نظم‌سازی ژئواکونومیک‌ی بین‌الدولی محسوب می‌شود که نزد قدرت‌های منطقه‌ای از جایگاه برتری برخوردار هستند. حدود ۹۷ درصد از کل تجارت جهانی متعلق به کشورهای است که دست‌کم عضو یکی از موافقت‌نامه‌های تجارت

ترجیحی هستند؛ درحالی‌که این نسبت در سال ۱۹۹۰ حدود ۷۲ درصد بود (منطقی و تقوی، ۱۳۸۷: ۱۸۲)؛ بر این اساس تلاش‌های اقتصادی منطقه‌ای دولت‌ها با استفاده از ابزار دیپلماسی اقتصادی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را می‌توان تحت مفهوم «کلان‌راهبرد» سیاست همسایگی تبیین کرد.

۲. راهبرد سیاست همسایگی و منطقه‌گرایی اقتصادی در دوره تحریم‌ها

۲-۱. نظم موجود و ترازوی آورده‌های ژئواکونومیکی

یکی از نشانه‌های نظم‌سازی ژئواکونومیکی مطلوب، افزایش دستاوردهای تجاری و تقویت نفوذگذاری اقتصادی در کشورهای همسایه است. در دو دهه اخیر تصرف بازارهای اقتصادی کم‌ارزش‌تر از تصرف سرزمینی نبوده؛ به‌طوری‌که تحریم کالاها و خدمات یکی از ابزارهای دولت‌ها در جهت تسلیم رقبا بوده است. تحریم‌های اقتصادی یکی از مهم‌ترین حربه‌هایی است که آمریکایی‌ها جهت کاهش قدرت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران در سه دهه اخیر به کار برده‌اند. برخی برآوردها از عدم دسترسی ایران به ذخایر ارزی ۱۵ میلیارد دلاری در خارج از کشور و تأثیر منفی تحریم‌های ارزی بر افزایش تورم و کاهش قدرت خرید به‌عنوان سازوکار تأثیرگذاری تحریم‌ها نام برده‌اند.

تحریم‌های اقتصادی بر هدف‌گذاری‌های اقتصادی منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران تأثیر منفی گذاشته است. ارزش صادرات شش ماهه نخست سال ۱۳۹۷ نزدیک به ۲۴ میلیارد دلار بود و این رقم در شش ماهه نخست ۱۳۹۸ به ۲۱ میلیارد دلار رسید. پول‌های بلوکه‌شده ایران از فروش گاز و تجارت با عراق بیش از ۴ میلیارد دلار است که تسویه آن با چالش‌های بسیاری روبه‌رو شده است. مهم‌ترین حوزه‌های صادرات به ترتیب پتروشیمی و میعانات گازی، صنایع معدنی، صنایع دستی و صنعت هستند که به ترتیب با ۲۰، ۱۱، ۱۵ و ۱۳ درصد رشد منفی مواجه شده‌اند. در سال ۱۳۹۹ مهم‌ترین بازارها برای صادرات عراق، امارات متحده عربی، ترکیه و افغانستان به ترتیب با ۷، ۴، ۲ و ۲ میلیارد دلار صادرات و مهم‌ترین بازارهای واردات به ترتیب امارات متحده عربی با ۹ میلیارد دلار و ترکیه با ۴ میلیارد دلار بوده‌اند (Iran Trade and Investment, 2021, p.11). این کشورها از جمله بازیگران اقتصادی منطقه‌ای هستند که تحریم‌های آمریکا علیه جمهوری اسلامی ایران را در حد بسیار زیادی رعایت کرده‌اند. اگر یکی از مهم‌ترین نقاط ضعف تجارت همسایگی ایران کاهش میزان تبادلات

اقتصادی باشد؛ این نقطه‌ضعف در تعامل با کشورهای عضو اتحادیه اقتصادی اوراسیا نیز مشاهده می‌شود. تنها کشوری که تبادلات اقتصادی با آن به یک میلیارد دلار رسید روسیه بوده است و دیگر کشورها مانند ارمنستان و قزاقستان با کمتر از ۴۰۰ و ۳۰۰ میلیون دلار در رده‌های بعدی قرار دارند. نیمی از صادرات یک میلیارد دلاری ایران تنها به روسیه انجام می‌شود و از یک میلیارد و صد میلیون دلار واردات نزدیک به یک میلیارد دلار از روسیه وارد (Value of Russian trade in goods (export, import and, trade) with Iran from 2005 to 2020, 2021) می‌شود که نشان‌دهنده تک‌قطبی شدن رویکرد جمهوری اسلامی ایران به اتحادیه اوراسیا است.

۲-۲. نظم ژئواکونومیکی مطلوب و متنوع‌سازی شاخه‌های نفوذ

طبق سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ که پس از قانون اساسی مهم‌ترین سند بالادستی کشور محسوب می‌شود؛ ایران کشوری توسعه‌یافته با جایگاه اول اقتصادی علمی و فناوری در سطح منطقه با هویتی اسلامی و انقلابی و الهام‌بخش در روابط بین‌الملل کشوری، دست‌یافته به جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه آسیای جنوب غربی (شامل آسیای مرکز، قفقاز، خاورمیانه و کشورهای همسایه) با تأکید بر جنبش نرم‌افزاری و تولید علم، رشد پرشتاب و مستمر اقتصادی، ارتقای نسبی سطح درآمد سرانه و رسیدن به اشتغال کامل است. طبق بند (پ) ماده ۴ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران اولویت اقتصادی در سیاست خارجی کشور با هدف جذب دانش و نوآوری از کشورهای صاحب فناوری و توسعه بازارهای صادراتی خدمات فنی و مهندسی و کالاهای ایرانی، اعزام نیروی کار، جذب استادان و متخصصان برای آموزش و انتقال فن و فناوری برای نیروهای ایرانی و تلاش برای الحاق به سازمان تجارت جهانی برای جلوگیری از اعمال تبعیض‌های ناروا علیه صادرات ایران با رعایت مصالح کشور است (سازمان برنامه‌بودجه کشور، ۱۳۹۶: ۲۳).

طبق ماده ۱۳ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، جمهوری اسلامی ایران موظف است نسبت به ایجاد و انعقاد پیمان‌های دوجانبه و چندجانبه و همچنین پیمان‌های پولی دوجانبه با کشورهای طرف تجاری و هدف، به‌ویژه کشورهای منطقه اقدام کند (سازمان برنامه‌بودجه، ۱۳۹۶: ۴۰). این امر مستلزم متنوع‌سازی بازارهای هدف‌گذاری‌شده منطقه‌ای و تقویت پیوندهای تجاری با اتحادیه اقتصادی اوراسیا است. به دلیل نگاه متمرکز ایران به تجارت مرزی به‌عنوان محور کلان

سیاست اقتصادی همسایگی و همچنین ضعف ساختاری تولید در کشور دست‌یابی به اهداف مطرح در اسناد بالادستی امری دشوار است. سهم ایران از واردات ۱۱۸۰ میلیارد دلاری ۱۵ کشور همسایه تنها یک درصد بوده، ولی این رقم در هدف‌گذاری‌ها ۴ درصد اعلام شده است؛ بنابراین صادرات ۲۴ میلیارد دلاری ایران باید به بیش از ۵۰ میلیارد دلار برسد. در بین مهم‌ترین بازارهای صادرات ایران در شش ماهه نخست سال ۱۴۰۰ هیچ‌یک از اعضای اتحادیه اوراسیا حضور ندارد (Stronski, 2021).

۳. چندجانبه‌گرایی ژئواکونومیکی در اتحادیه اقتصادی اوراسیا

۳-۱. پویای اقتصادی هم‌افزار با محوریت روسیه

پس از فروپاشی شوروی با توجه به سابقه تاریخی همکاری‌های اقتصادی جمهوری‌های سابق با محوریت مسکو، شکل‌گیری اتحادیه اقتصادی فرایندی دور از ذهن نبود. مفهوم و نهادسازی مربوط به یکپارچگی اقتصادی اوراسیایی در طول دو دهه گذشته ظهور پیدا کرده است (Courtney, 2015, p. 1). ویژگی تاریخی مستقل این جمهوری‌ها نه فقط شامل توافق‌نامه‌های یکپارچگی مختلف از قبیل دولت‌های مستقل مشترک‌المنافع، مجمع اقتصادی آسیای مرکزی، جامعه اقتصادی اوراسیایی یا سازمان همکاری‌های آسیای مرکزی می‌شود؛ بلکه شامل امضای توافق‌نامه‌هایی در یکپارچگی امنیت و صلح نیز است. نهادهایی مانند کنفرانس معیارهای بنای تعامل و اعتماد در آسیا یا سازمان پیمان امنیت دسته‌جمعی نتیجه آن هستند (Mukhameddiyev and Khitakhunov, 2015).

مذاکرات تشکیل اتحادیه اقتصادی اوراسیا از سال ۱۹۹۴ به پیشنهاد «نورسلطان نظربایف» رئیس‌جمهور قزاقستان شروع شد و در سال ۲۰۰۰ مجمع اقتصادی اوراسیا با حضور بلاروس، روسیه و قزاقستان شکل گرفت؛ اما روند تکمیلی و نهایی اتحادیه اقتصادی اوراسیا به‌عنوان قطب همکاری‌های تجارت منطقه‌ای در شمال و مرکز آسیا از سال ۲۰۱۴ توسط سه کشور روسیه، بلاروس و قزاقستان پیگیری شد. در ادامه، در سال ۲۰۱۵ نیز ارمنستان و قرقیزستان به این اتحادیه پیوستند. اتحادیه اقتصادی اوراسیا دو رکن اساسی دارد که رکن اول شورای عالی اقتصادی (متشکل از رهبران دولت‌های عضو) و رکن بعدی شورای میان‌دولتی (متشکل از وزرای خارجه) است. هدف اصلی تشکیل این اتحادیه حمایت از جریان آزاد کالا، خدمات، سرمایه و نیروی کار در کشورهای منطقه از طریق اتخاذ سیاست یکپارچه منطقه‌ای جهت تأمین منافع کشورهای عضو است. شورای عالی اقتصادی اوراسیا به‌عنوان نهاد حاکمیتی و

تصمیم گیرنده در حوزه قانون گذاری در پیمان مذکور معرفی شده است (Clingendael, 2015, p. 4).

اتحادیه اقتصادی اوراسیایی با جمعیت ۱۸۲ میلیون نفر مقام هشتم، با مساحت ۲۰ میلیون و ۲۶۰ هزار و ۴۳۵ کیلومتر مربع مقام نخست و با تولید ناخالص داخلی یک تریلیون ۸۳۸ میلیارد دلاری مقام دهم را در جهان به خود اختصاص داده است (فرسای و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۵۲). اتحادیه اوراسیا شامل پنج کشور ارمنستان، بلاروس، قزاقستان، قرقیزستان، روسیه و کشور مولداوی به عنوان عضو ناظر است. ازبکستان نیز ابراز تمایل کرده که به عضویت ناظر این اتحادیه درآید. در همین چهارچوب موافقت نامه های تجاری با ویتنام، ایران، چین، سنگاپور و صربستان به امضا رسیده است.

در بعد اقتصادی حامیان اتحادیه اقتصادی استدلال می کنند که این اتحادیه می تواند سازوکاری برای گفت و گو با اتحادیه اروپا و سایر شریک های بین المللی باشد. منتقدان طرحی بی ثبات کننده را نشان می دهند که سلطه روسیه بر منطقه را افزایش می دهد و روابط دیگر اعضای خود را با غرب محدود می کند. در سمت دیگر، اتحادیه اروپا این طرح را چالشی برای انتخاب های مستقل در همسایگی شرقی خود می بیند (International Crisis Group, 2017). در واقع اتحادیه اقتصادی اوراسیا مانند مدل اتحادیه اروپا به دنبال هدف های مشابهی همچون حذف عوارض گمرکی، توافق بر سر استانداردهای مشترک برای تجارت کالا بین اعضا و توسعه بازار واحد خدمات و کار بوده است (Louies, 2016, p. 3). روسیه با ۶۳۴ میلیارد دلار بزرگ ترین اقتصاد و قرقیزستان با ۴ میلیارد دلار کوچک ترین اقتصاد کشورهای عضو محسوب می شوند. اقتصاد روسیه ۸۴ درصد تولید ناخالص داخلی اتحادیه اقتصادی اوراسیایی را تشکیل می دهد (فرسای، ۱۳۹۸: ۱۵۳).

جدول ۱: بلوک های تجاری و سهم گیری تجارت جهانی

کشور / بلوک تجاری	حجم تجارت (میلیارد دلار)	درصد از تجارت جهانی
آمریکا	۳۷۰۳	۱۳/۱
چین	۳۶۸۶	۱۳
اتحادیه اروپا	۳۴۵۴	۱۲/۲
ژاپن	۱۲۵۲	۴/۴
کره جنوبی	۹۰۲	۳/۲
کانادا	۷۹۲	۲/۸

کشور/ بلوک تجاری	حجم تجارت (میلیارد دلار)	درصد از تجارت جهانی
هند	۶۱۷	۲/۲
اتحادیه اقتصادی اوراسیا	۵۰۹	۱/۸
مرکوسو	۴۰۵	۱/۴
ترکیه	۳۴۱	۱/۲
آفریقای جنوبی	۱۴۹	۰/۵

منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۸

در سال‌های اخیر افزایش صادرات (درون اتحادیه‌ای) در تمامی گروه‌های کالایی به جز محصولات فلزی رخ داده است. تجارت کالاهای مهندسی که ۲۶/۵ درصد ساختار تجارت اتحادیه اوراسیا را تشکیل می‌دهد؛ به میزان نیم درصد افزایش یافته است. تجارت محصولات غذایی (با سهم ۲۲/۹ درصد) افزایش ۶/۶ درصدی داشته است. تجارت کالاهای شیمیایی با سهم ۱۶/۵ درصدی در تجارت به میزان ۱/۶ درصد رشد داشته است. بر طبق اعلام واحد تجارت کمیسیون اقتصادی اتحادیه اوراسیا، تجارت کالا (غیر از کالاهای اولیه و انرژی) در میان کشورهای عضو اتحادیه اوراسیا با افزایش ۲/۸ درصدی در سه ماهه نخست ۲۰۲۰ در مقایسه با سال گذشته به ۹/۱ میلیارد دلار رسید. شکل‌گیری بازارهای مشترک کالاهای، تصویب ۴۸ آیین‌نامه فنی اتحادیه و گسترش بازار واحد خدمات به ۵۳ بخش از دیگر فرصت‌سازی‌های روند فوق بوده است. امضای تفاهم‌نامه با ۸ ائتلاف منطقه‌ای، ۱۴ کشور ثالث، ۱۱ وزارتخانه و بخش‌های مختلف دولتی کشورهای ثالث و همچنین ۳۸ تفاهم‌نامه با سازمان‌های بین‌المللی و بخش‌های مختلف آن‌ها از جمله دستاوردهای تقویت پیوندهای فرامنطقه‌ای اتحادیه اقتصادی به شمار می‌آید (EEC released a new Facts and Figures brochure in English devoted to the areas of the Commission's activities, 2021).

از زاویه‌ای متفاوت و در بعد ژئوپلیتیکی سال‌های اخیر، بحران اوکراین و تحریم‌های اقتصادی دوسویه بعد از آن، بنا بر تحلیل برخی محققان به یک بازسنجی سیاسی بین کشورهای اوراسیا در مورد روابط نزدیک‌تر با مسکو منجر شده است. به دنبال تشکیل این اتحادیه پوی‌های ژئوپلیتیک در این منطقه بالا رفته است و از آن روی که ژئوپلیتیک را نمی‌توان از ژئواکونومی جدا دانست؛ این پوی‌ها و روابط مبتنی بر آن‌ها با مدل همکاری‌های اقتصادی و تجاری اعضای اتحادیه پیوندی اساسی پیدا کرده‌اند (Dobbs, 2015, p. 7). همکاری‌های بین دولتی در اتحادیه جدید اهمیت بالاتری پیدا خواهد

کرد تا سایر بازیگران اثرگذار فرامنطقه‌ای با نزدیک شدن به سازوکارهای تجاری اتحادیه به دنبال افزایش حضور اقتصادی در آسیای مرکزی و قفقاز باشند.

جدول ۲: آمار اقتصادی اتحادیه اقتصادی اوراسیا

اطلاعات پایه اوراسیا	حجم کلی	سهم جهانی (درصد)
جمعیت کلی	۱۸۵ میلیون نفر	۲/۴
نرخ بیکاری	۵/۵ درصد	۲/۲ متوسط جهانی
تولید ناخالص داخلی	۲ تریلیون دلار (۴ تریلیون دلار بر اساس نرخ برابر قدرت خرید)	۳/۲
تولید نفت	۶۳۴ میلیون تن	۱۴/۵
تولید گاز	۷۴۴ میلیون مترمکعب	۲۰/۲
تولید برق	۱,۲۵۵ میلیون کیلووات بر ساعت	۴/۹
تولیدات کشاورزی	۱۲۳,۹ میلیارد کیلو در سال	۵/۳
تولید دانه‌های روغنی و حبوبات	۱۶۶ میلیون تن	۵/۳
تولید فلزات	۸۲/۱ میلیون تن در سال	۵
تولید کودهای معدنی	۳۱/۱ میلیون تن در سال	۱۶/۶
خطوط ریلی	۱۰۹ هزار کیلومتر	۸
طول جاده‌ها	۱۷۱۲ کیلومتر	۴/۷
دسترسی به اینترنت	۸۶ درصد جمعیت کل	۳/۹

۴. مشارکت نظم‌ساز در اتحادیه اقتصادی اوراسیا

مشارکت اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در اتحادیه اقتصادی اوراسیا در چهارچوب سیاست همسایگی به ارزش ۸ میلیارد دلار هدف‌گذاری شده است؛ یعنی در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی مربوط به اتحادیه اوراسیا، تصمیم‌گیرندگان اقتصادی، رشد ۴ برابر حجم کل روابط را در طول سه سال پیش‌بینی کرده‌اند. در واقعیت موجود سهم ایران از بازار ۳۴۰ میلیارد دلاری بسیار اندک بوده است. میزان کل صادرات ایران به اتحادیه اقتصادی اوراسیا از ۵ آبان ۱۳۹۸ تا ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۹ بالغ بر ۵۷۲ میلیون دلار بوده که ۳۱۹ میلیون دلار آن معادل ۵۵ درصد از کل صادرات ایران به اوراسیا مشمول دریافت تعرفه در چهارچوب موافقت‌نامه شده‌اند (بولتن سازمان توسعه تجارت، ۱۳۹۹:۳). مقایسه آمار تجارت از آبان تا انتهای اسفند ۱۳۹۸ با مشابه سال قبل بیانگر

رشد ۶۹/۴ درصدی صادرات ایران به اوراسیا در کل اقلام فهرست اعطایی اوراسیا (اعم از تخفیف و عدم تخفیف تعرفه) و رشد ۸۵/۶ درصدی در صادرات ایران به اوراسیا در اقلام مشمول تخفیف تعرفه است.

برخی از اقلام مشمول تخفیف تعرفه نشده و طرفین فقط متعهد شده‌اند که در آینده تعرفه این اقلام را برای طرف مقابل افزایش ندهند. اقلام مهم وارداتی ایران از اوراسیا در چهارچوب موافقت‌نامه (۸۱ درصد) اغلب کالاهای اساسی و مورد نیاز کشور (جو، ذرت دامی، گوشت، کاغذ روزنامه و غیره) و جزء اقلام مشمول عدم افزایش تعرفه هستند و در حال حاضر بدون هیچ تخفیف تعرفه‌ای به اوراسیا وارد کشور می‌شوند. تفکیک بین اقلام مشمول تخفیف تعرفه از اقلام بدون تخفیف نشان می‌دهد که از مجموع یک میلیارد و ۴۷۳ میلیون دلار واردات ایران از اوراسیا از ۵ آبان ۱۳۹۸ تا ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۹ (مطابق آمار گمرک ج.ا.ایران) فقط میزان ۱۷۶ میلیون دلار معادل ۱۱ درصد کل واردات ایران از اتحادیه اقتصادی اوراسیا مشمول تخفیف تعرفه‌ای به آن اتحادیه شده‌اند (Eurasian Economic Commission: Free Trade Talks With Iran to Start (Soon, 2021).

۱-۴. فرصت‌های همگرایی تجاری

متنوع‌سازی خوشه‌های نفوذ ژئواکونومیکی در مناطق پیرامونی و همسایگی یکی از مهم‌ترین اهداف راهبردی جمهوری اسلامی ایران در اسناد بالادستی و راهبردهای اجرایی در قالب سیاست همسایگی بوده است. خوشه ژئواکونومیکی خلیج‌فارس، شامات و شرق خاورمیانه همواره مورد توجه نخبگان سیاست خارجی بوده است. حضور در خوشه ژئواکونومیکی آسیای مرکزی و قفقاز تجربه جدیدی نیست؛ اما تقویت مناسبات اقتصادی با سازمان‌ها و توافقات چندجانبه اقتصادی این منطقه طی چند سال اخیر به شکل متمرکزتری دنبال شده است. حضور جمهوری اسلامی ایران در خوشه اقتصادی آسیای مرکزی و قفقاز در قالب اتحادیه اقتصادی اوراسیا دو مزیت تخفیف‌های تعرفه‌ای جهت افزایش صادرات و متنوع‌سازی بازارهای صادرات را دارد.

۱-۴-۴. تخفیف تعرفه‌های گمرکی

تخفیف تعرفه‌های گمرکی در قالب امضای توافق‌نامه‌های دوجانبه و چندجانبه جهت رونق صادرات، یکی از مهم‌ترین تاکتیک‌های دو دهه اخیر در راهبرد همسایگی بوده است. بر اساس این توافق، نرخ عوارض واردات ایران برای کالاهای صنعتی به‌طور

متوسط هفت درصد کاهش، برای کشورهای اتحادیه ۳/۵ درصد، برای کالاهای کشاورزی ایران به میزان ۱۹ درصد و برای اتحادیه اقتصادی اوراسیا پنج درصد کاهش می‌یابد. ایران مزایای تعرفه‌ای را برای فهرست گسترده‌ای از محصولات غذایی-سبزیجات، میوه‌ها، میوه‌های خشک و مواد ساختمانی دریافت خواهد کرد. این امتیازات، ۵۰۲ قلم کالای مختلف در حوزه‌های مواد غذایی، مواد مصرفی شیمیایی، محصولات ساختمانی، صدور خدمات فنی و مهندسی، محصولات صنعتی و محصولات کشاورزی از سوی اتحادیه اوراسیا و ۳۶۰ قلم کالا در همان موارد مشابه را از سوی ایران شامل می‌گردد که در مجموع کل اقلام مشمول در موافقت‌نامه به ۸۶۲ مورد می‌رسد (سیمبر و غلام‌نیا، ۱۴۰۰: ۱۰). به دلیل صادرات کالاها و خدمات عمدتاً مصرفی و سرمایه‌ای پایه ایران به آسیای مرکزی و قفقاز و نیاز کشورهای مذکور به کالاهای مصرفی وارداتی، فرصت پیش‌رو برای افزایش صادرات به این منطقه یکی از مهم‌ترین امتیازات اقتصادی به‌دست‌آمده تلقی می‌شود. متنوع‌سازی بازارهای صادراتی سبب می‌شود فشار صادرات کالا به همسایه‌های مرزی و معضلات متعدد اقتصادی و سیاسی حاکم بر آن کاهش پیدا کند، وجود شرکا و منابع تأمین‌کننده ارز متنوع شود و به دور زدن تحریم‌ها شتاب ببخشد.

استفاده از ارزهای ملی، تهاتر کالا به کالا، استفاده از ظرفیت بانک توسعه اوراسیایی با حجم ذخایر بیش از ۷ میلیارد دلار جهت ایجاد خطوط اعتباری و سرمایه‌گذاری در پروژه‌های کلان اقتصادی در ایران همچون میداین نفتی، گازی، واحدهای پتروپالایشگاهی، خطوط ریلی و جاده‌ای از جمله فرصت‌های دسترسی موجود به بازارهای اتحادیه اقتصادی است. با توجه به کاهش تعرفه‌های کالاهای کشاورزی و مشکلات ناشی از کمبود منابع آبی در کشور، انعقاد قراردادهای «کشت فرا سرزمینی»^۱ با استفاده از امتیازات تعرفه‌ای در کشورهای عضو اتحادیه از راهکارهای نوین تأمین نیازهای کشاورزی در جریان فرصت‌سازی‌های پیش‌رو خواهد بود.

۴-۴-۲. هم‌افزایی در صادرات فرامنطقه‌ای انرژی

نیاز فزاینده اروپا و چین به واردات انرژی و وجود شرکت‌های تأمین‌کننده فناوری‌ها و سرمایه‌گذاری‌های انرژی در اتحادیه اقتصادی اوراسیا با محوریت روسیه فرصت دیگری است که می‌توان از آن در قالب فرمول سرمایه‌گذاری و انتقال فناوری در برابر فروش انرژی استفاده کرد. سوآپ نفت و گاز به اروپا و چین با محوریت روسیه و مشارکت

جمهوری اسلامی ایران از دیگر زمینه‌های فرصت‌سازی در همگرایی‌های ژئوانرژی در افق زمانی یک دهه پیش‌رو خواهد بود. طبق آمار صادرات اعضای اتحادیه عمده صادرات کشورهای عضو مواد خام معدنی و انرژی است. ایران و روسیه دو قدرت اصلی گازی جهان با حجم تجمیعی بیش از ۶۰ تریلیون مترمکعب در کنار قزاقستان می‌توانند جریان‌های آینده بازار این محصول را در دست بگیرند. در کنار گاز، هر یک از کشورها دارای حجم بالایی از ذخایر گازی هستند؛ به طوری که ایران با ۱۵۵ میلیارد بشکه ذخیره نفت خام در کنار روسیه و قزاقستان، بزرگ‌ترین ذخیره انرژی جهان را در دست دارد (Fawthrop, 2021).

جدول ۳: آمار کشورهای دارنده منابع گازی

کشور دارنده گاز	ذخیره به تریلیون مترمکعب	درصد سهم از منابع گازی جهان
ایران	۳۸	۱۸ درصد
روسیه	۳۲	۱۷/۳ درصد
قطر	۲۴/۳	۱۳ درصد
ترکمنستان	۱۹	۹/۴ درصد
آمریکا	۱۲	۴/۷ درصد

منبع: (Fawthrop, 2021)

۴-۲. چالش‌ها و کاستی‌های همگرایی اقتصادی

تقویت روابط اقتصادی با اتحادیه نیازمند زیرساخت‌ها و تصویب استانداردهای مشترک مورد اجماع است. فقدان خطوط هوایی، کشتی‌رانی و ریلی لازم بین ایران و همسایگان شمالی سبب شده است تا هدف‌گذاری تجارت ۴ میلیارد دلاری با مشکلات حمل‌ونقلی مواجه شود. اختلافات ژئوپلیتیکی بین اعضا سبب شده است تا سرمایه‌گذاری در این حوزه با ریسک‌های فراوانی همراه شود. ناهماهنگی در حوزه وضع و اجرای برخی استانداردهای گمرکی در بخش مواد غذایی و برخی کالاهای صنعتی میان ایران و اعضای اتحادیه سبب تراکم ناکارآمدی‌های مناسبات اقتصادی شده است. همچنین سهم پایین تجارت میان اعضای اتحادیه به نحوی که تنها ۲/۶ درصد تجارت اعضا مربوط به درون اتحادیه است؛ سبب شده تا انگیزه‌های ژئواکونومیکی درون اتحادیه‌ای کاهش پیدا کند.

مکمل هم نبودن اقتصادهای اعضای اتحادیه، روابط بانکی اندک و تبعیت از نظام سرمایه‌داری جهانی متأثر از مناسبات اقتصادی با غرب سبب شده است تا افزایش

ظرفیت های همکاری های اقتصادی با مسائل مرتبط با تحریم ها روبه رو شود. اغلب اعضای اتحادیه صادرکننده کالاهای مصرفی و سرمایه ای مانند کالاهای صنعتی، پتروشیمی و غذایی هستند که از نقاط قوت صادرات جمهوری اسلامی ایران به شمار می روند. در توافق ایجاد منطقه آزاد تجاری و کاهش تعرفه های گمرکی، تخفیف صادرات ۳۶۰ قلم کالا به ایران، برای اعضای اتحادیه اقتصادی اوراسیا تعیین شده است. عمده این کالاها، شامل محصولات کشاورزی، فراورده های دامی و برخی کالاهای صنعتی است که بازار بسیار مناسبی در ایران دارند. به طور مثال در حوزه گوشت و فراورده های دامی، ایران سالانه بیش از ۱۰۰ هزار تن واردات انجام می دهد.

کاهش تعرفه ها موجب افزایش حاشیه سود برای صادرکنندگان گوشت از اوراسیا به ایران خواهد شد. مکمل بودن صادرات اعضا فرصت هم تکمیلی تجاری را کاهش داده است. نوسان در تولیدات صادراتی محصولات کشاورزی و غیرنفتی در داخل کشور سبب شده است تا نگاه بلندمدت اعضا به سمت ترکیه، اتحادیه اروپا و چین جلب شود و جمهوری اسلامی ایران به عنوان یار ذخیره مورد استفاده قرار گیرد. فقدان رایزن های اقتصادی و بازاریاب های فعال در سفارتخانه های جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی و قفقاز و همچنین فقدان راهبرد یکپارچه ساز صادراتی مبتنی بر تولید داخلی و نیاز بازارهای منطقه سبب پراکندگی توانمندی های بالقوه و بالفعل صادرات محور شده است. حضور بی رقیب روسیه در بازار انرژی اروپا و تلاش این کشور در جلوگیری از ورود سایر رقبا به بازار مصرف اروپا و چین سبب شده است تا ورود ایران به عرصه صادرات انرژی به اروپا به بهانه تحریم های تجاری مورد چالش قرار گیرد و علی رغم ادعاهای گسترش همکاری های اقتصادی و انرژی با سردی روبه رو شود.

نتیجه گیری

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دو دهه اخیر با سنگین تر شدن بار تحریم ها همواره به دنبال یافتن روزه ها و مسیرهای جدید تجارت خارجی بوده است. راهبرد سیاست همسایگی با مرکزیت تقویت مناسبات اقتصادی و تجاری جهت گشایش در مسیرهای جدید ارزآوری یکی از اهداف رشد صادرات به همسایه های مرزی و فرامرزی بوده است. آسیای مرکزی و قفقاز یکی از حوزه های صادرات و مفری جهت توسعه مناسبات تجاری از دهه های گذشته تاکنون بوده است. نزد نخبگان راهبردی جمهوری اسلامی ایران اتحادیه اقتصادی اوراسیا دریچه ای به سوی فرصت های جدید تجاری

تلقی شده و این فرصت با امضای توافق‌نامه حضور ایران در اتحادیه اقتصادی در مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۹۸ بعد قانونی و اجرایی پیدا کرده است. مانند بسیاری از توافق‌نامه‌های تجاری و گمرکی، توافق‌نامه با اتحادیه اقتصادی اوراسیا فرصت‌ها و چالش‌های متعددی برای ایران به همراه دارد. فرصت صادرات کالاهای مصرفی و سرمایه به بازارهای آسیای مرکزی و قفقاز و همچنین برقراری پیوندهای انرژی با اعضای اتحادیه اقتصادی جهت صادرات گاز به اروپا و چین دو دستاورد و امتیاز پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران است که نقد شدن آن‌ها مستلزم تقویت پایه‌های تولید و کارآمدسازی نظام حمل‌ونقل و رعایت استانداردهای صادرات است. در بعد کاستی‌ها و چالش‌های موجود در همکاری‌های اقتصادی با اتحادیه اقتصادی می‌توان به مواردی مانند مکمل نبودن اقتصاد اعضا با یکدیگر، وجود رقابت‌های شدید ژئوپلیتیکی در منطقه و رقابت بر سر صادرات انرژی در بین اعضا اشاره کرد. بستر توسعه روابط اقتصادی با اتحادیه اقتصادی اوراسیا نیازمند برنامه‌ریزی راهبردی مشخص کوتاه‌مدت و میان‌مدت در دو حوزه پایدارسازی صادرات کالا و خدمات و طراحی سازوکاری جهت بازگشت ارزهای صادراتی به داخل کشور است.

فهرست منابع

- سازمان برنامه و بودجه کشور (۱۳۹۶). *قانون برنامه پنج ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و قانون احکام دائمی برنامه های توسعه کشور*، چاپ اول، تهران: سازمان برنامه و بودجه کشور، مرکز اسناد، مدارک و انتشارات.
- سازمان توسعه و تجارت (۱۳۹۹). *بولتن خبری اتحادیه اقتصادی اوراسیا*، دفتر همکاری ایران و اوراسیا، شماره ۵، قابل دسترسی در: <http://tpo.ir/uploads/eurasia-bolten-99-5.pdf> تاریخ دسترسی: ۱۹ فروردین ۱۳۹۹.
- سیمبر، رضا؛ غلام نیا، هادی (۱۴۰۰). *دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران با اتحادیه اقتصادی اوراسیا (مطالعه موردی همکاری های تعرفه ای)*، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، دوره ۲۷، شماره ۱۱۳، صص ۱-۲۰.
- فرسائی، شهرام؛ قاسمی، حاکم؛ نوزانی، بهرام (۱۳۹۸). *فرصت های اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در همگرایی با اتحادیه اقتصادی اوراسیایی*، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، دوره ۲۵، شماره ۱۰۸، صص ۱۴۱-۱۶۸. ج

References

- Bader, Jeffrey (2020). "Avoiding a New Cold War between the US and China," Brookings Institute, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/08/17/avoiding-a-newcold-war-between-the-us-and-china/>.
- Boran, Li (2020). The Myth of the New Cold War, Chinese Journal of International Review, Vol. 2, No. 2.
- Clingendael, Netherlands Institute of International Relations, (2015 March), Expert Seminar: Eastern Partnership countries between the EU and the Eurasian Economic Union: Prospects for trade relations and economic reforms
- Courtney William, (2015 February), Remarks on the Eurasian Economic union, Central Asia economic papers No.12, the George Washington University
- Dobbs Joseph, (2015 March), The Eurasian Economic Union: A bridge to nowhere?, European Leadership Network.
- EEC released a new Facts and Figures brochure in English devoted to the areas of the Commission's activities (2021). See to: <http://www.Eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/29-03-2021-facts.aspx>
- Elahi, N., Masoumzadeh, E., Kiaalhosseini, Z., Arabi, H. (2020), Regionalism and its Economic Effects on Iran in a Computable General Equilibrium (CGE) Model: A Case Study of the Eurasian Economic Union (EAEU), International Economics Studies, 50(2)
- Eurasian Economic Commission: Free Trade Talks With Iran to Start Soon (2021). See to: <https://financialtribune.com/articles/economy/108913/eurasian-economic-commission-free-trade-talks-with-iran-to-start-soon>
- Ezati, Ezatollah (2002), Geopolitics, Tehran: Samt
- Fawthrop, Andrew (2021). Profiling the top five countries with the biggest natural gas reserves, see to: <https://www.nsenerybusiness.com/features/biggest-natural-gas-reserves-countries/>
- International Crisis Group (2017), "Central Asia's Silk Road Rivalries", Jul. 27, Available at: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/245-central-asias-silk-road-rivalries>, (Accessed on: 18/10/2017).
- Iran Trade and Investment (2020). See to: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1034848/iran-trade-and-investment-factsheet-2021-11-24.pdf
- Louies, Avenue (2016), "The Eurasian Economic Union: Power, Politics and Trade", Internayional Crisis Group, Available at: <https://www.crisisgroup.org>, (Accessed on: 12/08/2019).
- Mojtahed-Zadeh, Piruz (2003), Political Geography and Geopolitics, Tehran: Samt.
- Mukhamediyev Bulat and Khitakhunov Azimzhan, (2015 spring), European Union and Eurasian Economic union trade relations and their impact on Kazakhstan, The Macro theme Review.
- Stronski, Paul (2021). The Shifting Geography of the South Caucasus, see to: <https://carnegieendowment.org/2021/06/23/shifting-geography-of-south-caucasus-pub-84814>
- Tuathail Gearóid Ó, Dalby Simon and Routledge Paul, (2003), The Geopolitics Reader, Routledge London and Newyork.
- Value of Russian trade in goods (export, import and, trade balance) with Iran from 2005 to 2020 (2021). See to: <https://www.statista.com/statistics/1025404/russia-value-of-trade-in-goods-with-iran/>

